

Karksi kihelkonna pühapaigad: mõningaid tähelepanekuid

Laura Mäemets

MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus, uurija
l.maemets@gmail.com

Teesid: Käesolev artikkel on eeskätt kirjeldav, käsitledes pühapaikade uurimises esinevaid probleeme ja andes ülevaate Karksi kihelkonnale iseloomulikeks peetavatest (püha)kohtadest. Artikkel baseerub Muinsuskaitseameti tellitud ja Keskkonnainvesteeringute Keskuse rahastatud projektil “Ajaloolise Pärnumaa viie kihelkonna looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal” (2020–2022), mille raames töötati läbi Karksi kihelkonna kohapärimust puudutav pärimus ning seejärel inventeeriti kihelkonnas asuvaid potentsiaalseid pühapaiku, samuti Pelli kultust Mulgimaal käsitleval magistritööl (2017). Kirjutises vaadeldakse pühakohti, mida võib just Karksile iseloomulikeks paikadeks pidada: kalmed, liivakivipaljandi pinnavormid ehk nn põrgud ja pellikohad. Lõpetuseks vaadeldakse ka ühte 2021. aastal inventeeritud pelliaeda Ärikülas.

Märksõnad: ajalooline looduslik pühapaik, Karksi kihelkond, kohapärimus, Pell, rahvausund, vanapagan

Sissejuhatuseks pühapaikadest üldiselt

Eestit võib tõsta esile ajalooliste looduslike pühapaikade variatiivsuse ja nende hulga poolest. Mõningate andmete kohaselt võib meie looduslike pühapaikade arv ulatuda 3000ni (Muinsuskaitseamet), hiite arv sealjuures küündida suisa 800ni (Kaasik 2017: 99). Pühapaikade täpset arvu on aga võimatu öelda, sest puudub ühtne ammendav statistika. Olukorra muutmiseks on astunud mitmeid samme, ka riiklikul tasandil, nt looduslike pühapaikade arengukava (2008–2012, 2015–2020)¹ väljatöötamine ja selle rakendamine Kultuuriministeriumi ja Muinsuskaitseameti koostöös erinevate pühapaigaprojektide näol, mis kestavad tänapäevani. Märkimisväärse panuse pühapaikade statistika koostamisse on andnud ka tuntud pühapaigauurija Ahto Kaasik, kellelt on ilmunud mitmed ülevaatlikud teosed (vt nt Kaasik 2016; 2018; 2019). Tänuväärt tööd on kahtlemata teinud mitmed Tartu Ülikooli teadlased eesotsas arheoloog Heiki Valguga ja mitmed Eesti Rahvaluule Arhiivi töötajad, nagu Mari-Ann Remmel või Jüri Metssalu. Lisaks on hindamatu väärtusega igasuguses uurimis- ja kaitsetegevuses kohalike elanike endi huvi, teadmised ning aktiivsus. Kõiki Eesti pühapaiku koondava statistilise andmebaasi loomist raskendab

asjaolu, et pühapaigaurijate seas pole siiani kindlat kokkuleppelist alust hiienimetusega seotud pühapaikade arvu määramiseks, kuna “hiiekohtades leidub lisaks territooriumile või maastikuvormile tihti puid, sh vanu hiiepuid, ning sageli kuuluvad muistisekompleksi hiiekivi ja -allikas” (Valk 2009: 155). Kuidas sellisel juhul objekte määratleda – kas ühe tervikliku objekti ehk ühe muistisena või mitme eraldi muistisena? Antud küsimus “muutub oluliseks tervikpildi kujundamisel ning pühapaikade arvandmete esitamisel” (*ibid.*). Ka muudab täpse statistika koostamise keeruliseks pühapaikade puudulik süstemaatiline uurimine, kuigi ponnistusi eri projektide näol selleks tehakse. Sisuliselt võib ilmselt tänaseni vaielda ka ajaloolisi looduslikke pühapaiku määratlevate kriteeriumide osas: mis ikkagi teeb ühest paigast ajaloolise loodusliku pühapaiga ning mis mitte? Ajaloolised looduslikud pühapaigad varieeruvad palju nii oma ilmelt, kasutuselt kui ka tähenduselt, seepärast saavad mälestiste rühmade vahelised piirid sageli olla vaid kokkuleppelised (Kaasik 2009: 41). Küsitav on pühapaikade kategoriseerimine inimtegevuse mõjususe skaalal, kuna leidub nii algupäraselt inimtegevusest puutumatu paiku, ent ka selliseid, mis sellega otseselt või kaudselt haakuvad (*ibid.*). Võib ju ristipuid või püha aedagi otsesest inimtegevusest mõjutatuks pidada.

Pühapaikade uurimisel on üheks oluliseks lähtekohaks pärimuse analüüsimine, mille kaudu on võimalik saada olulist teavet nii objekti asukoha, selle kasutajaskonna, kohaga seotud tegevuste (nt ravimine, ohverdamine, palvetamine) kui ka objekti tähenduse ja väärtustamise üle tervikpildis. Nagu on pärimusele loomuomane dünaamika – pidev ajas ja ruumis muutumine muutub pidevalt ka pärimuses kirjeldatav ehk maastik. Sealjuures on mõlemad tugevas omavahelises seoses: kaob või teiseneb maastik, kaob või teiseneb ka vastav kohapärimus. Asustuse järjepidevus, pärimuspaiga/objekti olemasolu, paiga haaratus aktiivsesse inimtegevuse sfääri, paiga miljöödominantus, muistise kasutusaja lõppemisest möödunud ajavahemiku pikkus, paiga asukoht ja ligipääsetavus, muistise tähendus tema funktsioneerimiskontekstis jne mõjutavad kõik vastava pärimuse püsimisjõudu ja selle järjepidevust (Remmel & Valk 2014: 324–333). Võiks öelda, et nii kohapärimus kui ka vastava objekti olemasolu toetavad ja tõestavad teineteise eksistentsi, soodustades ühtlasi nende mõlema püsijäämist kultuurimälu ning maastikul.

Karksi kihelkonna pühapaigad

Viljandi maakonnas teatakse 2022. aasta andmete kohaselt kaitsealuseid ajaloolisi looduslikke pühapaiku 28. Karksi kihelkonnas on muinsuskaitsealuseid ajaloolisi pühapaiku viis, veel (muinsus)kaitseta olevaid pühapaiku 2022. aasta

seisuga 12, lisaks muinsuskaitse alla taotlemise mõttes seitse väheperspektiivikat paika (koht on kas hävinud, lokaliseerimatu, vastuolulise infoga vmt). Artikli formaati arvestades vaadeldakse järgnevalt vaid mõningaid Karksi kihelkonnale iseloomulikemaks peetavaid pühakohti: kalmed,² põrgud ja pellikohad.

Karksi kihelkonna pühapaikade uurimisel tuleb arvesse võtta piirkonna ajaloolist, keelelist ja kultuuriloolist tausta. Karksi kihelkonna puhul on tegemist vana Liivi ja Läti mõjudega piirkonnaga, mis on tinginud muuhulgas nii erisuguse murdeala tekke – läänemulgi murde (Pajusalu 2016: 1) – kui ka usundilised tõekspidamised. Viimase tunnistuseks võib pidada ohvriaedu, mida tunti ka tänapäevase Mulgimaa piiridest lõuna pool lätlaste juures: nt ohvriaed Härgmäel (läti k *Ērgeme*, muistne Liivimaa kihelkond Valka linna läheduses), kus ohverdati Pellile (vt peatükki “Pelli traditsioon Karksis”) sarnanevale vaimolendile nimega *mahjas kungs* (läti k *mājas kungs* ‘majaisand’, vt nt Hupel 1789; Carlblom 1836; Šmits 1918).³

Hajaasustusega Karksi kihelkonna ajaloolisi pühapaiku rikastavad lisaks Mulgimaale⁴ omastele ohvriaedadele teised nn traditsioonilised ajaloolised looduslikud pühapaigad: ohvriallikad, mäed, kivid, puud, mis on algselt kuulunud pigem ühe talu alla. Hiie-nimelisi kohti on Lõuna-Eestile omaselt Karksis pigem vähe (Remmel 1998: 12), mis aga ei tähenda, nagu ei leiduks seal pühapaiga tüübiga samatähenduslikke kohti. *Hiie* asemel esineb nt teisend (*h*)*iire*, mis nii sisult kui tähenduselt ühtib mõnikord ka hiiega: Pollis keset sordiaretuse aeda asub tänapäevalgi metsatukk, kohalike seas Hiiremäe varikuna tuntud nn rootsisõjaaegne (arvatavasti mõeldakse siinkohal Põhjasõda; Rootsi sõda on kohapärimuses levinud rahvapärase ajamääratlusena, esinedes sealjuures ka lihtsalt vana aja üldistusena ning ei pruugi seega olla ajalooliselt tõene, vt Remmel & Valk 2014: 319, 338) matuse- ja hiiekoht, mille naabrusse jääb Hiiemäe talu. Kunagi asunud seal ka tantsuplats ja allikas (RKM II 94, 541 (5) < Karksi khk, Karksi k/n (Karksi v), Üri k – Olli Jõgever < Reet Unt, 85 a (1960); RKM II 94, 282 (4) < Karksi khk, Polli k/n, Üriküla k < Karksi khk, Karksi v, Mäeküla k – Selma Lätt < Jaak Jõnts, 80 a (1960)). Tänapäeval mõjutab koha ilmet ümberkaudne aiand, mistõttu leidub peamiselt mõisa-aegsetest lehistest ning tüsedatest mändidest koosneva metsa äärealadel sinna kuhjatud komposti jm olmet. Ilmselt on puude kooslus aegade jooksul muutunud, sest teadete järgi olevat seal domineerinud hoopis kased või ka kuused. Kunagisele metsateole viitavad vanad, huvitava ilmega (kuuse)kännud. Allikas on muutnud oma teekonda ning ilmutab end Hiiemäe talu lähistel. Väheldase kinguna eristuv asu kalmekohas leidub mitmeid väiksemaid kive ja on teada, et koht on huvi pakkunud detektoristidele – väidetavalt pole Hiiremäe maapõu küll midagi erilist aardeotsijatele pakkunud.⁵ Koht ei ole kaitse all.

Foto 1. Vasakul Polli Hiiremäe varik, paremal aiand. Laura Mäemetsa foto 2021.

Hietammikuks on pärimuse järgi nimetatud Polli kandis metsatukka, kus lisaks okaspuudele kasvab ka väheldase ümbermõõduga tammesid, mida ei saa vanadeks põlispuudeks pidada. Pole selge, kas tegemist on olnud niisamuti pühapaigaga või mitte, kuna võrdlemisi lakooniline pärimustekst sellest kohast pärineb alles 1995. aastast, sidudes kohta pseudomütoloogilise jumala Taaraga. On aga teada, et vähemalt ühte sealsetest tammedest kasutab ravimiseks kohalik mees. Sellest annab tunnistust ka tamme eriline tähistus, milleks on valge värviga puutüvele joonistatud ristimärk.⁶

Karksi kalmed

Pärimuse kaudu tõuseb esile ka pühadusetunnetus kalmete suhtes: kalme kahjustamine toob sagedasti endaga kaasa karistuse teo toimepanija ihuhädade või surma näol. Kalmete või kalmistute pühakspidamine on olnud tuntud kogu Eestis, neid on usundiliselt pühaks peetud nii eraldiseisvalt kui ka loomuliku osana pühapaigakompleksist (Kaasik 2009: 40–42). Kalmeid nimetatakse Karksi pärimuses ka kivikangruks ja kivi- või aherva(r)reks ning nende tekkeloost räägivad muuhulgas mitmed vanapaganaga seotud muistendid. Paganalugu-

dega on seotud mõned tuntumad pühapaigad Karksis nagu looduskaitsealune ohvri- ja liukivi **Iivakivi** (Sudiste küla), nüüdseks kruusakarjääri rajamisega suuresti hävinud pühapuudega seljandik **Pähnamägi** (Mäeküla) ja muinsuskaitse-alune kalmekoht **Tauga salu** (Äriküla). Tüüpilisemateks motiivideks on Karksi vanapagana-muistendites põllega kivide tassimine linna, tee või silla ehituse eesmärgil⁷ ja leiva või leivalabidate loopimine teiste ümbruskonna vanapaganatega.⁸ Sealjuures erinevad klassikalised Karksi ja Halliste vanapaganad ülejäänud eesti kohapärimuses kohatavatest paganatest selle poolest, et nad on seotud kindla elukohaga, neil on perekond, nad võtavad osa kodustest töödest ning suhtlevad ümbruskonna inimestega (Laugaste & Liiv 1970: 18). Mõlemad kohapärimuse motiivid kannavad endas kristalliseerunud süžeesid ühes üsna muutumatute vormelitega:

Näide 1. Loopides kakke või labidaid, ütlevad vanapaganad teineteisele: “Lisna, säh le(i)valasna!” ja “Lasna, säh le(i)valisna!”. Mitmete pärimustekstide järgi olnud Lisna ja Lasna vanapaganate nimed (nt: E 26726/30 < Karksi – E. Kitzberg (1896); ERA II 236, 323/6 (5) < Halliste khk., Pornuse v., Kaubi k. – Eduard Laanemäe, Pornuse algkooli õpilane < Ann Akel, 72 a. (1939); H III 5, 809 (1) < Karksi khk., Polli – E. Kitzberg (1889); H III 28, 974/84 (2) < Smolenski – E. Kitzberg (1896); vt ka Laugaste & Liiv 1970: 332–333).

Näide 2. Kristluse levik survestab oma “elupaikadest” lahkuma vanapaganad, kes minnes sajatavad: “Kadugu tüdruku häbi ja härja kasu!”⁹ Pärimuse järgi jäänudki needmise tulemusel kariloomad kängu ja neiud kaotanud kõlbluse. On oletatud, et koobastes elutsevateks vanapaganateks peeti sealjuures inimesi, kes hoidusid ristiusu vastuvõtu eest – August Kitzbergi teos “Maimu” (1892) on ilmselt mõjutanud vastava seletuse teket nii 19. sajandi lõpust kui 20. sajandi algusest kogutud pärimuses (vt Krull 2019).

Näide 3. Vanapagan ei jõua oma ehitustegevusega enne kukelaulu valmis, mispärast kivid kukuvad maha pagana (laulu)sõnade saatel: “Taugu salu, seisa paigal, Iivakivi, istu maha, Pähnariba pääsi valla!” Ehk võib salme seostada ka pühapaikade rändamisest kõnelevate tekkemuistenditega, mis kätkevad endas tavapäraselt mõne koha (järv, hiis vmt) ühest kohast teise liikumist või sootuks kadumist. Leidub tekstivariante, mille puhul lisaks vanapagana toimetamistele paik ise oma asukohta tuleb (nt: ERA II 121, 132 (1) < Karksi khk Ja v – M. Sarv < Peeter Kangur, 83 a (1935); [A. Kitzberg,] Kodu-kurukesest, lk 30–31; RKM II 94, 210/1 (9) < Karksi khk, Polli k/n (Pöögile v) – Selma Lätt < Leena Maling, 89 a (1960)).

Foto 2. Mäeküla maastik. Eemal keskel Pähnamägi. 1964. aastal. Autor A. Kiisla. ERA foto nr 9693. Arhiiviteateid on kohast vähemalt üle 30, mis viitab paiga olulisusele kohalike seas. Ka on Pähnamäel kunagi asunud Pähnariba ehk arvatavad pühad puud. Kõrgeim tipp ehk Pähnamägi on künklikust Mäeküla maastikust kaevetegevuse tõttu hävinud.

Eelnevad näited esindavad ilmekalt mitmeid stereotüüpseid väljendeid Karksi kihelkonnast kogutud pärimuses, mis on kandunud läbi aja üsna muutumatul kujul ja esinevad lihtsustatud, lakooniliste teadetenäidetena veel eelmise sajandi teisest poolest pärit aineses.

Ilmselt ei saa kindlalt väita, et kõik kohad, mida pärimuses on kirjeldatud varena, oleksid kalmed, sest puudub vastav ar-

heoloogiline uurimus ning kirjeldatud kohtadest mitmed on paraku majandustegevuse tõttu hävinud: intensiivsed maaparandustööd nõukogude ajal, aga ka lõhkumine juba enne seda nt talurahva poolt. Kahtlemata tuleb Mulgimaad, sh Karksi kihelkonda esile tõsta aga piirkondliku eripära tõttu, kus kalmed esinevad ka pühapaikadena (vt Loo 1935: 252–257). Sellise tendentsi avaldumine on heaks näiteks pühaduse kui mõiste mitmetähenduslikkusest, mil kalme võib lisaks rahulale omada ka teistsugust, pühapaiga tähendust:

Kukese talu põllul asuvad kivivared arvatakse olevat vanad ohvripaigad, kust veel poolsada aastat tagasi saetud suured tammed. (ERA II 237, 463 (13) < Karksi khk, Karksi v, Karksi as, Võidu t – Endel Kärner, Viljandi gümnaasiumi õpilane < Johan Vene, 56 a (1939))

Nimetatud kohas, Sudiste ja Mäeküla piiril, asub muinsuskaitsealune Kukese kalm. Ohverdamist võib tõestada lisaks pärimusele ka arheoloogiline leiumaterjal eeskätt just maapinna pealmistest pinnasekihtidest (Valk 1995b: 459–462). Rohkete pärimuslugudega seotud kalmistut ja ohvripaika **Annemägi** Läti piiri lähedal Lilli külas on arheoloogiliselt mitmeid kordi uuritud (Jung 1898;

Lõhmus & Jonuks *et al.* 2010) ning lisaks söele, inimluudele, müntidele ja ehe-tele, on leitud ka potitükke (Jung 1898: 32). Nii münte kui ka potikilde (Valk 1995b) võib seostada just ohverdamisega.

Terves Lõuna-Eestis on oluline muistis kaitsealune Annemägi, kuhu olevat käinud kokku (eriti tähtpäevadel, nt jaanipäeval) suured rahvamassid, kus peetud võimsaid pidusid ja kus asunud kabel või kirik. Levinud motiiviks pärimuses on kahe pulmarongi kohtumine ja Anne-nimelise pruudi surm tekkinud tüli käigus. Ka kõneldakse mäel asunud kiriku või kabeli maa alla vajumisest – nn kirikulohke on Karksis teada veel mitmeid – ja kalmistust. Paik on kajastust leidnud juba 17. sajandil kiriku visitatsiooni protokollis “ebajumalateenistuse” pidamise ja kaubitsemise kohana.¹⁰ Annemägi esineb ka kirjanik August Kitzbergi ajaloolises jutustuses “Maimu” (Kitzberg 1892: 81–92).

Polli ja Läti Kööna valla piiri peal on Annemägi. Vanarahvas räägib kohast: Mäe peal juhtunud kaks pulmarongi vastastikku. Kumbki pulm ei ole tahtnud teed anda. Sellest tulnud tüli, kusjuures üks pruut, Ann, ära tapetud. Sellest ajast jäänud paigale nimeks Annemägi. Karksi kirikuraamatutes on mitmel korral ja aastal Annemäe kohta kirjutatud. Annemäel seisnud Anne kabel, kus rahvas sagedasti, iseäranis annepäeval hulgani kokku tulnud ebajumalateenistust pidama ja ohverdama. Rahvahulgad tulnud kaugelt kokku, isegi kaupmehed. Aastal 1669 annepäeva ööl olnud suur ohverdamine ja joomine, kus kaksteistkümmend vaati ölut ära joodud. Ehk küll Karksi lossipealik ohverdamispaiga lasknud ära lõhkuda, olevat rahvas siiski alalõpmata sinna kokku voolanud. Neid lastud lossi rüütlitel laiali ajada. Asjata. Rahvas ei ole kokkutulemisi maha jätnud. Viimaks mõistetud lossipealikule kümme taalrit trahvi, kui ta neid kokkutulemisi ära ei kaota. Mäe pealt liiva seest leitakse sagedasti väikesi hõberahakesi ja luukillukesi. (E 26750/2 < Karksi – E. Kitzberg (1896); Antti Aarne kataloogi järgi S 91)

Annemäele lisaks on harrastusarheoloogist koduloolane Jaan Jung uurinud Karksi kihelkonnas veel kaitsealust Tauga salu endise Tauga karjamõisa juures (Äriküla) ja Remsi kivikalmet (Äriküla) (vt Jung 1898: 27–34). Kalmekohtadest võibki Tauga salu ning Annemäe pidada tänapäeva tuntuimateks Karksi kihelkonda jäävateks pühapaikadeks, millest on üldsusele tuntud vähemalt kohanimi.

Rohkete pärimuslugudega seostub Karksi Ainjas **Tindi talu ja kalme** (ca 35 teksti), mille kohta on arvukalt nii pelli- ja kratilugusid kui ka muistendeid maa alla vajunud kirikust ning kalme pühakspidamisest. Tindi talul on pärimuse järgi olnud oma tapuaed, ohvripõõsas, loik (arvatavasti mingit sorti veesilm – võimalik, et allikas), ohvrikivi, lisaks naabruses ristipedajaga kalme, mille kõrval asunud org kui endine kirikuase.

Tindi talu juures teispool teed org ja teispool kalme. Muskliste kirik vajus sisse. Teispool on sõjakalme. Kolm aastat tagasi kui teed tetti, tuli mõök ja luid välja. Teedevalitsus mattis luud kalme tagasi. Kuldmõök oli. Tupeots oli vähe lagunenu. Kilingi-Nõmmest oli kaks meest, võtsid omale, lubasid muuseumi viia. Vanainimese ütles, et maavärisemine on olnu ja kirik koos rahvaga vajus maa alla. Ilus koht oli, peremees es künna üles ka. Nüüd on rohi kasvand. Neljakandiline oli, nüüd on mõtsa täis kasunu. Enne oli tee veer kõrge, nüüd on liiva täis aetud. Enne oli lage, paljas maa oli 50 a. tagasi. Teisel pool teed on ka kalme. Välja tulnud luud maetu uuesti ära. Jänes August (teetöoline) oli risti manu pannud, aga nüüd ei ole seda risti ka enam. Kui ma siia tulin, sis ma nägin, et kalme pääl oli suur rist. Omanik es lase siia kalme pääle loomi ka. (RKM II 95, 95/6 (5) < Karksi khk, Äri-küla, Tammiste t < Halliste khk – Lilia Briedis < Maria Allik, 70 a (1960))

Jaan Jung on kalmet ohvrikohaks pidanud, talu maadelt on leitud pronkskirves ning sealt läinud vanasti läbi ka palktee (Jung 1898: 27–38). Talu põllult on 1948. aastal künnitöö käigus leitud peaehe (Kiudsoo & Ratas 2005: 114). Ehkki Tindi talu ja selle maade puhul on ajalooliselt tegemist küll tuntud pärimusrohke paigaga, pole ükski objekt kaitse all. Tindi piirkonda ohustab uue kruusakarjääri rajamine. Nii kalme, ohvrikivi kui ka kirikuoru asukoht on praeguseni maastikus leitavad ning kalme vähemalt koduloolaste seas tuntud.

Foto 3. Vaade Tindi kalmele. Lähiminevikus on kalmel teostatud raiet. Laura Mäemetsa foto 2021.

Foto 4. Orgu Tindil on nimetatud nii Mustlas- kui ka Kirikuoruks. Laura Mäemetsa foto 2021.

Karksi põrgud

Lisaks kalmetele leidub Karksis veel mitmeid pärimuskohti, millel puudub otsene viide looduslikule pühapaigale, ent mida võib pühapaigaks pidada kaude. Karksi kihelkonnas tulevad selliste objektidena esile koopad, mida on leidunud mitmeid tänu kihelkonda läbivale Halliste jõe ürgorule. “Imselt pole tähtsusega pühapaikade nähtavus ja vaadeldavus külast, seos pinnavormidega ja miljöodominantsus, kuid tähenduslikud võivad olla ka muud tegurid, nt veekogu lähedus, paiknemine selle ühel või teisel kaldal ja küla suhtes üles- või allavoolu” (Valk 2009: 152, 154).

Paljandid kui eriilmelised pinnavormid on kahtlemata olnud nii minevikus kui ka tänapäeval kohad, mis jäävad vaatlejale silma ning köidavad tähelepanu. Ürgorg selles lookleva Halliste jõega ning maaliliste jõekallastega püüab vaatleja pilku ainuüksi oma esteetilisusega. Tunnistust sellest annavad lisaks pärimusele ka rohked ajaloolised fotojäädvustused eelmisest sajandist kuni tänapäevani, mille põhjal saab Halliste jõe ürgoru piirkonda selle “põrgute” ja paljanditega pidada külastajate ning ka kohalike üheks meelispirkonnaks (lisaks Karksi ordulinnuse varemetele).

Et geoloogiliselt moodustab Karksi alade aluspõhja mitmesaja meetri paksune devoni ladestu, paljanduvad need kihid kohati ürgoru nõlvadel ja on mitmel pool saanud nimetuse “põrgu” või “põrguhaud” (Mäemets 1981: 7; Joon 1995: 7). Tuntumaks koopaks võib Karksi kihelkonnas pidada ehk looduskaitsealust Mägiste (ka *Mäkiste*) põrguhauda Allaste külas, lisaks Karksi-Nuia lähedusse jäävaid põrguhaudasid. Pärimuse järgi on Karksi kihelkonda jäävad põrguhaud seotud Halliste kihelkonda jäävate Vana-Kariste Koodioru põrguhaua (Päigiste küla) ja Abja kunagise Indu kõrtsi taguse põrguhauaga (Põlde küla). Indu nimi tuleb muuseas esile Helme kihelkonda Kalme külla jääva põrguhaua ehk Põrgu-Nähri koopa puhul, kus Indu nime olevat kandnud Põrgu-Nähri jumal (H II 24, 17/9 (2) < Helme, Jõgeveste – P. ja J. Einer (1889)).

Mägiste põrguhauast (ka *Maimu koobas*, *Vanakuradi koobas*) kõnelevates tekstides kajastuvad selle erinevad funktsioonid: paika on peetud muistseks pelgupaigaks; koobas on olnud vanapagana (ka ristimata inimeste) eluasemeks; põrguhaud on seotud August Kitzbergi kirjandusliku tegelase Maimuga. Viimase variandi puhul tuleb märkida, et August Kitzbergi elu ja loominguga on seotud väga mitmed Karksi kihelkonda kuuluvad kohad, kuna Karksi kant oli kirjaniku kodupaigaks üle 20 aasta. Et ärksa meelega Kitzberg kogus ka rahvaluulet, inspireerus ta ilmselt kogutud ainesest, põimides seda oma loomingu. Seetõttu ei saa väga mitmete Karksi paikade puhul jätta mainimata ka August Kitzbergi ning tema panust kohalikku kultuuriloosse – seda tänapäevani, mille tunnistuseks võib pidada ka 2021. aastal läbiviidud pühapaikade inventuuri tulemusi. Kohalike küsitlemine lõi mulje, et iga endast lugupidav karksilane, eriti vanem põlvkond, on Kitzbergi loominguga (vähemalt mingil määral) kursis. Suhtlustest koduloolastega võis mõneti aduda ka omapoolset testimist küsitaja enda pädevuse suhtes Kitzbergi loomingu teemadel.

Halliste jõe äärde jäävat Mägiste põrguhauda on looduslikuks pühapaigaks problemaatiline kategoriseerida, kuna puudub konkreetset ohverdamistegevusele või pühakspidamisele viitav pärimus. Pole kahtlust, et tegemist on olnud rahva seas populaarse paigaga, mis on ülejäänud maastikust erinenud nii oma ilme kui ka tähenduse poolest. Koopast olevat kunagi jooksnud välja selge veega allikas (kas nimetuse või kirjeldusena ka kui *hõbe hallikas*),¹¹ mis arvatavasti eelmise sajandi algusel oli oma vooluteekonda juba muutnud ning ilmutab end nüüdseks hauast pisut eemal, lõunas, ühinedes Halliste jõega. Koobas asub vana Mäkiste talu maadel (külana *Mekest* 1601, taluna *Meckiste* 1839),¹² kust olevat leitud ka aardeid: pott itaalia ja poola rahadega, lisaks müntidele olnud seal ka kalliskividega sõrmuseid (Liigant 1926, nr 42). Pärimuse järgi elanud koopas nii Vanapagan kui ka Vanapagana pojad ehk “poisiksed”, kellest viimaseid kutsutud lauluga: “Poisikse põrajõmmikse, Mägiste tuletegije, Mägiste

veevedaje” (ERA II 234, 350/1 (10) < Karksi khk, Karksi v, Leeka t – Julius Kosenkranius, Väandra Reaalkooli õpilane < Leena Kosenkranius, 57 a (1939)). Poisiksed ilmutanud end ainult öösiti ning neid peetud ühtlasi tulevaimudeks.¹³ Tänapäeval viib koopa juurde arvatavasti mitte väga sagedat kasutust leidev jalgteel läbi toimiva karjamaa, koopa kõrval asub infotahvel. Kas on olnud tegemist ka pühapaigaga, jääb siinkohal vastuseta, kuid aimdust selleks koht ja pärimus justkui annavad.

Mägiste põrguhaua kohta käiv pärimus liidab ta ühte teiste Karksi kihelkonda, aga ka Hallistesse jäävate põrgutega, millest vähemalt Karksi haudasid ühes neis voolanud allikatega on seostatud otseselt pühakspidamisega. Põrguhaua (või sünonüümset) toponüümi esineb lisaks Mulgimaale üle Eesti, nende hulgas võib leida lisaks koobastele hulgaliselt lohke ja orgusid (nt põrguhaud Rannu kihelkonnas Tulimäel), aga isegi meteoriidikraatreid (nt Ilumetsa kraatrid Räpina kihelkonnas, mille nimedeks Põrguhaud, Tondihaud ning Kuradihaud, vt Liiva 2008 jmt). Oma eristuvalt maastikuvormilt ja -ilmelt, mida võib tinglikult lausa anomaalseks pidada, on need paigad äratanud kohalike seas tähelepanu ja küllap ka uudishimu, luues omakorda vastavaid tõlgendusi. Lisaks vanapaganale on Karksi orgusid seostatud sagedasti ka kirikute maa alla vajumisega, millest omakorda nimedki tulnud: Kirikuorg, Seitsmevennaorg (Mäeküla) või Mustlaskiriku auk (Ainja). Pühakoja vajumisest rääkivad muistendid võivad viidata endisele ohvripaigale – tuntumaks näiteks võib pidada Annemäge – aga üldist reeglipärasust ei näi olevat. Näiteks on teateid, mille järgi:

Teispool teed olla vanasti olnud kirik, mis maapõhja vajunud. Praegugi on põllul suur auk sees, endise kiriku ase. Maad, mis asus augu juures, ei ole juletud künda. (ERA II 236, 550 (3) < Karksi khk, Karksi v, Karksi as, Lehtmetsa t < Karksi khk, Karksi v, Peraküla k, Laane t – Eugen Jents, Nuia algkooli õpilane < Marie Jents, 67 a (1939))

Niisamuti sedastab üks 1939. aasta teade Ainjas asuvast Hundiorust, et piirkonnas asunud palju hunte, kellele viidi orgu lepituseks ohvrilambaid:

Karksi kihelkonnas asuvad Ainja mäed, nagu neid kohalikus keeles hüütakse Kanarjaku (Kanaharjaku) mägedeks. Nende kohta rahvas räägib järgmist: Kanarjaku mägede vahel asub suur ja sügav org. Vanasti olevat elanud seal orus palju hunte, kes olid ümbruskonnas inimestele olnud suured hirmutegijad. Et seal orus olevat elanud palju hunte, sellest olevat tulnudki sellele sügavale orule nimeks Hundioru. Hundioru ligidal asus Piibu talu.

Hundid olid tulnud jälle ühel külmal talipäeval Piibu tallu röövima. Hundid olevat tulnud talu õue ja üks huntidest olevat läinud talu sea-

lauta sigu murdma. Taluteenija olevat tulnud õhtul lauta sigu söötma ja näinud väljas õues hunte jooksmas metsa poole. See hunt aga, kes olevat sealaudas olnud, ei olevat kuulnud pereteenija tulekut ja olevat lauta edasi jäänud. Nüüd teenija läinud sealauta ja hunt sööstnud sealauda uksele teenijale vastu. Teenija aga olevat olnud tugev ja julge naisterahvas ja võtnud hundil kahest lõualuust kinni ja kiskunud hundil lõualuud lõhki (laiali). Niimood olevat taluteenija hundi ära tapnud oma tugeva jõuga ja julgusega. Seda naist olevat hakatud kutsuma Hundi Anneks.

Hundiorg on vaikne koht metsa sees ja sellepärast ei julgenud keegi sinna minna, sest kardeti hunte ja kurje vaime. Igal aastal olevat inimesed toonud Hundiorgu huntidele ohvriloomadena lambaid, et hundid neid niipalju ei tülitaks. (ERA II 234, 335/337 (4) < Karksi khk ja v, Leeka t – Julius Kosenkranius < Leena Kosenkranius, s 1881 (1939))

Allaste küla põrguhauast Karksi-Nuia pool on olnud vähemalt kaks põrguhaua: nn Vana põrguhaud ja Uus põrguhaud, mis on asunud allikaterohkes Karksi ürgorus, mida läbib Halliste jõgi. Koobaste nimede üle võib vaielda, niisamuti nende täpsete asukohtade üle, kuna teave varieerub. Vastuoluliste kirjelduste põhjuseks võib olla muuhulgas kirjeldatava maastiku muutumine aja jooksul. Näiteks on Halliste jõge mitmeid kordi erinevatel aegadel paisutatud, mille tulemusena kadus ja taastekkis Linnaveski paisjärv (olemas juba 17. sajandil, Mäemets 1981: 54) ning Nuia maaparandajate tööna valmis 1973. aastal Linnaveskile lisaks Karksi-Nuia paisjärv (*ibid.*). Ka on liivakivipaljand välistele teguritele, sh ilmastikule tundlik ja erosioonile aldis pinnavorm. Et haudadega on kuulunud kokku ka allikad – allikate veeteed aitavad niisamuti maastiku kujundamisele kaasa, luues ja kaotades paljandeid (Heinsalu 1987: 94–95) –, on Karksi põrguhauadki aja jooksul korduvalt ümber kujunenud ning seetõttu saab rääkida pärimuse põhjal ilmselt rohkem kui vaid kahest põrguhaua “kandidaadist” Karksis.

Mõningate andmete (Mäemets 1981: 7, 43; Joon 1995: 7)¹⁴ kohaselt asunud **Vana põrguhaud** Papi luteriusu kalmistu (rajatud 1773¹⁵) all Karksi-Nuia linna piirimail. Sellist asukoha määratlust toetavad eelmise sajandi teisel poolel ilmunud koduloolised kirjandusteosed. Arhiivi jõudnud (niisamuti peamiselt eelmise sajandi teisest poolest pärinevad) pärimusteated seda ei kinnita, ka seab Papi kalmistu asukohamääratluse kahtluse alla geoloog Ülo Heinsalu 1987. aasta kirjeldus.¹⁶ Koopa juures asunud ka allikas – nn Jordani allikas, mida kasutatud ristimiseks ning millega ühtlasi ka ravitud:

Nuija alevi küljel on orus allikas, kust võeti Jordanil pühitsetud vett, pidi igasugu haigusi ravima. Nüüd ei käida enam vett võtma (RKM II 94,

454 (5) < Karksi khk, Karksi k/n (Pöögle v), Töö kolhoos, Söödi t – Olli Jõgever < Mari Viitra, 60 a (1960)).

Haua enda kohta pühapaigale viitav pärimus puudub, ravimisfunktsiooni on omistatud vaid allikale.

Foto 5. Mägiste põrguhauas. Laura Mäemetsa foto 2021.

Foto 6. Maimu koobas Polli Mäkkiste talu maa pääl. Karksi põrgutare. Autor ja aasta teadmata. Eesti Rahva Muuseumi foto.

Foto 7. Sokaorg ja selles voolav allikaline oja, mille põhjas asub mitme ristiga kivi.
Laura Mäemetsa foto 2022.

Põrguhaua seostamine ühtlasi Papi kalmistu, Jordani allika ja Sokaoruga, mida niisamuti vanapagana elupaigaks on peetud, viitab vastuolulisusele kohamääratlustes, kuna nimetatud allikas ja org on Papi kalmistust siiski eemal asunud – neid on eraldanud Halliste ürgorg tänapäeval Nuia paisjärvega. Tõenäoliselt on vähemalt üks põrgu (või liivakivipaljand) ühes allikaga asunud Halliste ürgorgu suubuvas lisaorus, nn Sokaorus, Karksi-Nuia õigeusu kiriku (pühitsetud 1876) lähistel, millele muuhulgas viitab ka nimetus *jordan*.¹⁷ Ka Papi kalmistu ümbruskonnas leidub tänapäevalgi järsku kallast ja mitmeid veeniresid, mis võivad olla allikalise päritoluga. Igatahes puuduvad nii Vanast põrguhauast kui Jordani allikast paraku ühtsed kirjeldused, mistõttu pole siiani nimetatud kohad üksmeelselt lokaliseeritavad. Kahtlemata ei kergenda asjaolu ka tõik, et nii allikas kui ka paljand on nüüdseks hävinud. Segadusele vähemalt toponüümika osas viitab ka koduloolane ja hüdrobioloog Aare Mäemets 1981. aastal oma Karksi kogumikus, kus märgib Vana põrguhaua kohta, et “mõnede inimeste arvates on just see “Uus põrguhaud”” (Mäemets 1981: 7), seega võib määratlustesse “vana” ja “uus” suhtuda ilmselt mõningase ettevaatlikkusega. Ka tänapäeval ei ole üldiselt kohalike seas enam Sokaorg, Jordani allikas või Karksi Vana põrguhauad selliselt tuntud: teadmiste ja mälestuste edasiandmine neist paigust on üldjuhul katkenud. Eranditeks võib pidada

asjahuvilisest kohalikke, koduloolasi jt, kes kannavad endas veel kultuurimälu üldsuse jaoks juba ununenud või sootuks hävinud pärimusmaastikest. Ühe sellise näitena võib välja tuua kohaliku teeneka teadlase ja asjahuvilise Toivo Univeri (sünd 1940), kelle poole igasugustes koduloolistes küsimustes üldiselt nähtavasti pööratakse ning kellega 2021. aastal mitmeid kohti külastasime. Selliste isikute leidmiseks välitööde või üldise uurimistöö raames on tihtilugu vaja õnne, mis tähendab mitmete asjaolude puhast kokkulangevust, nt õigel ajal õiges kohas olemist. Et Eesti Maaülikooli alla kuuluvas Polli aiandus-uuringute keskuses töötava mehe peale sattusime, tulenes eeskätt asjaolust, et Toivo Univer hooldas parasjagu inventeeritava Polli Hiiremäe variku kõrval kaunil suveõhtul istikuid ning metsatukas “ragistamine” köitis mehe tähelepanu. “Ragistajaid” köitis vastupidi jällegi meesterahvas ehk T. Univer, kelle kõrval patseeris julgelt valge toonekurg.

Kolmas Karksi kihelkonnakohapärimuses kajastuv liivakivipaljand, nn **Uus põrguhaud** (ka *Karksi põrgu*), on niisamuti asunud Karksi-Nuias, Karksi Peetri kiriku (ehitatud 1773–1778) ja endiste ordulinnuse varemete (13.–16. saj) lähedal. Uue põrguhauda kohta leidub rohkem pärimust kui vana puhul ning nii teadete sisu kui ka kogumisaastate läbilõige on varieeruvam (19. sajandi lõpust 20. sajandi II pooleni). Kohta on peetud pelgupaigaks (mitte ainult sõdade, vaid ka ristimise eest hoiduvate inimeste omaks)¹⁸ ja vanapagana eluasemeks (enim levinud motiiv), too olevat loopinud Mägiste ja Koodioru paganatega ühtelugu leivalabidaid või leiba. Tähelepanu köidab pärimuslugudes esinev motiiv, mille järgi on Karksi vanapaganat peetud inimestega sõbrustavaks ning nende seas ringiliikuvaks sarvikuks. Eriliseks võib pidada ka teksti, mis sedastab ohvri viimist koopasse:

Karksi-Nuiast ida poole asub mäe veerul koobas. Koobas on Põrgu talu maaalal ja koobast kutsutakse Põrgukoopaks või Põrguhauaks. Räägitakse, et selles koopas olevat elanud vanasti vanade vagade eestlaste vaimud. Koobas asub mäe veerul ja koopast voolab välja allik. Raskel orjaajal olevat elanud seal koopas perekond, kes oli eemale hoidunud raskest orjusest. Rahvas oli pidanud neid inimesi nõidadeks, kes seal koopas elasid. Seal neil inimesil oli olnud suur nälg ja need inimesed olevad käinud ümbruskonnas kerjamas. Kui need inimesed käinud kerjamas, siis inimesed olevad neile andnud kerjust (ohvrit) nagu nõidadele, kelledest loodeti head õnne. Peale selle, kui inimesed seal enam ei elanud, arvati, et sääl elab kuri vaim, kes olevat teinud inimestele ümbruskonnas palju kahju. Siis inimesed olevat viinud igal aastal sügisel põllusaadustest ohvrit sinna. Põrguhauda, et teha lepitust kurja vaimuga. (ERA II 234, 348/349 (9) < Karksi khk ja v, Leeka t – Julius Kosenkranius < Leena Kosenkranius, s 1881 (1939))

Üldiselt motiivi koopasse ohverdamisest teadetes ei esine, vaid pigem omistatakse erilist väge samas asunud allikale: “Karksi lossimägedes om allik, tervise allik, säält käive pallu rahvast tervise vett tooman” (RKM II 94, 146 (9) < Karksi khk, Nuija al – Selma Läht < Leena Jõnts, 66 a (1960)). Vaid ühes, erandlikus teates, on viidatud ka koopas elutsenud nahkhiirte erilisele väele:

[...] *Karksi põrguhavvan pesiteve nüüd veel mõne nahkhiire. Rahvas, kes vana kuntsi peave, peave na säält kinni puadme ja oma kuntsse pidame, sest et neil suur õnnistuse vägi sehen olevet, nagu kaartimängmises raha pääl ehk mõne muu võidu pääl. [...]* (H II 48, 648/50 (4) < Karksi khk – J. Kivisäk (1895))

Nagu vana põrguhauda, on ka uut pärimuses seostatud kalmistuga – vana katoliiku kalmega (ka *Lossimäe surnuaed*),¹⁹ mis on nüüdseks hävinud. Kalme olevat asunud kõrgema künka peal ning kohta nimetatud nii Kalmumäeks kui ka Põrguhauamäeks.²⁰ Kalmelt olevat kuulnud pühadel öödel ingli laulu ja nähtud tulukesi.²¹

Põrguhaud

Karksi lähikülgevas orukaldas asub kõrge liivakallas, rahvasuus nn Põrguhaud. Mõni aasta oli ses veel väike uruke, mille põhi kummaliselt kumises. Nüüd päälmise mulla allalangemise tagajärjel on seegi täiesti ummistunud. Vanemad inimesed mäletavad veel kui see liivakallas olnud suur ja kõrge, ning ses olnud sügav sissekäik. Sissekäigu keskel olnud suur liivasammas. Sissekäik ise olnud hiiglasuur ja pikk nii umbes 8–10 m. Noormeestel, kes püüdsid sinna sisse tungida, kustunud hapniku puudusel alati küünal. Põrguhaua käigu alt voolanud välja haruldaset selge ja külma ning heamaitset veega allikas. Käigu ümbruses olnud haruldaset valge liiv. Moonanaised käinud seda toomas põrandale panemiseks, et põrand poriga ei saaks. Veel olnud selle liivaga hea nuge puhastada. Põrguhaua peal aga asunud aga vana kalmistu. Mõnikümmend aastat tagasi olid alles säilunud hauad. Nüüd aga on asunikud künnud maa ja viinud kiviaia. (ERA II 236, 573 (11) < Karksi khk, Nuija al – Aksel Eek, Nuija algkooli õpilane < Kadri Jents, 80 a (1939))

Ka selle hauakoha tänapäevane maastikus lokaliseerimine on raskendatud.²² Pole enam kalmistut, algne koobas on sisse varisenud ja allikas (kui mitte hävinud) oma teekonda ilmselt muutnud. Teateid koopasuu varingust leidub juba eelmise sajandi algusest.²³ Arvatavasti on 1998. aastal arheoloog Heiki Valgu (Valk 1998: plaan 5) poolt külastatud Terviseallikas ja koobas juba uustekkelised kohad, mis 2021. aastaks jällegi maastikuliselt muutunud on – pole enam kirjeldatud paljandile vastavat kohta ega ka sealt väljuvat allikat.

Foto 8. Karksi põrguhaud. Karksi (06.1960–07.1960). Lilia Briedise foto. ERA, Foto 4761.

*Foto 9. Võimalik põrguhaua ja allika koht Karksi linnusevaremetest lõunas.
Laura Mäemetsa foto 2021.*

Funktsioneeriva, Põrgualliku nime kandva allika leiab külastaja tänapäeval Karksi lossimägedest loodes asuva ürgoru nõlva alt. 2021. aastal oli allikas rahva seas kasutusel, sellele viitasid allika juurde tallatud teerada, hõlpsaks veevõtuks kohandatud puitalus allikal ning puuokstele seotud punased paelad. Kas allikas ühtib ka mõne eelmise sajandi pärimuses kirjeldatud allikaga, pole paraku selge. Põrguid kui erisuguseid devoni liivakivipaljandeid võib niisiis pidada Karksi kihelkonnale iseloomulikuks maastikuvormiks, mis on rohkelt ka rahvasuus kõlapinda leidnud. Pärimuses vähe esinevatest otsestest viidetest koopa pühakspidamisele ei ole võimalik järeldada, et tegemist on nn klassikalise loodusliku pühapaiga alla kategoriseeruva nähtusega. Et aga põrguhaudade puhul on tegemist ühiskonnas erilist tähendust omavate kohtadega, selles pole kahtlustki.

Pelli traditsioon Karksis

Mulgimaa kultuuriruumi, sh ohvripaiku, rikastab iseäralik mütoloogiline tegelane nimega Pell (ka *Bell*, *kodujumal*, põlglik nimevorm *ebajumal*, *aednik*, *Penn*, *Penni-Jumal*, *usse isäntti* jne). Kristluse mõjust tuleneb ilmselt ka Pelli kuradiks või vanapaganaks nimetamine, mille tõttu transformeerusid rahva-traditsioonis mitmed teisedki vanade haldjate või muude uskumusolendite ja -nähtuste nimetused, omandades negatiivse või halvustava tähenduse.²⁴ Varasemates töödes on Pelli hellitlevalt nimetatud ka aianurgajumalaks²⁵ – sellist nimekuju esineb rahvaluule teadetes aga pigem harva. Aiaga seostuvad nimetused võivad tuleneda asjaolust, et olendile olid pühendatud eraldi ohvriaiad või vähemalt osa aiast – aianurk – kuhu viidi ohvrit:

Karksi Kitsi talus olnud ka niisugune ohvri aed, kelle üks vene preester peremehe palve peale sealt ära kautanud, sest et aednik (ohvri aia elanik) nenda täkuks (ülemeelseks) läinud, et enam kedagi ei ole elada lasknud.
(H II 23, 219/21 (11) < Karksi – August Kitzberg (1896))

Ka tuleb märkida, et nimepidi kutsumine polevat pärimuse järgi Pellile sügugi meeldinud, mistõttu kasutati näiteks erinevaid eufemisme. Sellise tava võis muuhulgas tingida uskumus, mille kohaselt nime väljaütlemine võib luua nimetatavaga maagilise kontakti ning sellega muuta olendi kohalolevaks, potentsiaalse kontakti vältimiseks kasutatakse seega mõnda ümberütlevat vormi (Hiimäe 2012: 57–58).

Pelli traditsiooni tuumikalaks võib pidada just Karksi kihelkonda, kuna sealt pärineb enim usundilisi, kultuslikule traditsioonile viitavaid arhiiviteateid

(kogutud ajavahemikus 1868–1995). On märkimisväärne, et teateid, mida kokku on ligi sada, on kogutud võrdlemisi pika aja jooksul, mis viitab, et Pelli pärimus oli tuntud nii 19. sajandil kui ka veel 20. sajandi lõpus. Ka kõige esimene teade Pelist,²⁶ mille võib dateerida ajavahemikku 1868–1896, pärineb Karksisist.

Enim mainitakse pärimuses uskumusolendile suunatud toimingutest ohverdamisest, mis on olnud traditsiooniliselt tähtis. Pellile olid suunatud eraldiseisvad ohvripaigad (tavaliselt kuulusid ühele talule), milleks oli kas aed (nn tapuaed),²⁷ kivi(d), söötis maa vmt, kuhu viidi uudse- ehk esikohvrit toidu või toiduainete (karask, korp, vili, leib, või, õlu, koor jmt) näol. Ohvriaia detailseid kirjeldusi on paraku küll ainult mõni üksik ning üldiselt leiab viiteid nende asukohale vaid talu nimetuse järgi või puuduvad viited sootuks, raskendades oluliselt nende ülesleidmist tänapäeval. Vähesed täpsustavad kirjeldused Pelli aiast sarnanevad sealjuures nn kraasna maarahva ohvriaedadega – seda oma kolmnurkse kuju, talude lähedal paiknemise või normide poolest (esikohvri nõue, paiga korrashoid, peremees kui aia eest vastutav isik jmt).²⁸

Karksi kihelkonnas olevat vanasti olnud igal talul salajane koht, kuhu viidud sügiseti ohvrit põlluviljasaadustest. Seda ohvri kohta nimetati ümbruskonnas Karksis Pelli aiaks ja seda vaimu, mis arvati olevat Pelli aias, Pelliks. Suurim Pelli aed olevat Karksis olnud Kõdare mäel (Karksi-Nuiast ida poole). Pelli aed olevat olnud kolmnurga moodi aed, mis olevat asunud kaunis ligidal talule, kellele ta kuulunud. Pellile olevat viidud Pelli aeda sellepärast ohvrit, et sellega loodeti järgmisel aastal paremat viljasaaki ja paremat lõikust. Samuti loodeti sellega lepitust Pelliga, kes võis inimestele kurja ja halba teha, kas kaudselt või otseselt. (ERA II 234, 371/372 (20) < Karksi khk ja v, Leeka t – Julius Kosenkranius < Leena Kosenkranius, s 1881 (1939))

Palju leidub lisaks aiale teateid ka kivile ohvrianni viimisest, mis mõnikord võis asuda eraldi aias, aga sagedamini asetses niisama kuskil maastikul talu vahetus läheduses. Kivi ja aed kui Pellile pühendatud ohvrikohad esinevad pärimustekstides üsna võrdväärse hulgal.

Pellikohad seostuvad Karksis lisaks ka vanade matmispaikadega – kalmetega. On mitmeid teateid, kus kalme on kasutusel Pellile suunatud ohvripaika tähistava sünonüümina, mistõttu esineb nende sakraalsete paikade lõhkumise puhul pärimuses ühtemoodi karistus:

Karksi vallas Kaprali talu maa peal, Karksi vallamajast 0,5 km Nuija poole on olnud vana kalm ehk matusepaik. Peremees, Hans Kapral kündenud seda iga aasta kitsamaks. Siis hoiatanud üks hääl maa seest, et jätta

mulle üks hobuse väheruski maad puutumata. Peremees polnud aga seda kuulda võtnud ja jäänud kurgu tiisikusse. (ERA II 241, 468 (8) < Nõo khk, Luke v, Lubjasaare t < Karksi khk – Ants Peterson, Luke algkooli õpilane < Voldemar Peterson, 52 a (1939))

Võimalik, et Pelli traditsioon seostub lisaks kalmetele ka kunagiste kabelikohtade kui muistsete matmispaikadega (Loorits 1935: 282). Viimast on siiski raske tõestada (vt Valk 2009: 154).

Tuleb mainida, et Pelli juttudes on omapäraseks motiiviks esimese rinna- või lehmapiima ohverdamine – viimane seostub kõige sagedamini just kivile ohvri andmisega. Nii lapse kui ka vasika sünn on olnud talumajapidamises tähtsad sündmused, mida võis pidada eriliseks, lausa maagiliseks ajaks. Maagilise ajana tõuseb ohverdamistegevuse puhul mõnel juhul esile ka jaanipäev – sellele omistatakse selgelt erilist mõju.

Välimuse kirjeldust leidub pärimuses paraku vähe. Harva viidatakse kassile, koerale või linnule, keda ohvripaika viidud toiduained võisid ligi meelitada ning keda siis ühtlasi Pelli ilmumiskujuks peeti:

Vaist om nät mõnda koera ja mõnda kassi ja säält üle aija käevät, arvat et sii om pell, aga nuu võippol looma käisiv säält midägi toittu otsmen. (KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v, Vakiste (Kõva) k – S. Tanning < A. Toompalu, 83 a. (1958))

Lisaks sellele, et otsene nimetamine ei pruukinud Pellile meeldida, mistõttu kasutati eufemisme, ilmneb Pelli-tekstides teinegi vaimolendile omane nähtus – Pelli ja kirikliku institutsiooni vaheline konflikt. Arhiivitekstid Pellist vihjavad tema paganlikule, demoniseerunud ja jumalasõnaga vastuolus seisvale olemusele, mille tõttu pole võimalik kristliku taustaga sõnu nimetada. “Inimese laulen taren. Pell aviten ilusti üten laulta ku kõlin. Ku jumalasõnalaulu ollu, sis ütelnu: läll, läll, läll!”²⁹ Sellisest olendile omistatud karakteristikust tuleneb ilmselt ka asjaolu, et pärimuse järgi kutsuti sagedasti just vene preester appi Pelli talumajapidamisest või selle lähiümbrusest – teisisõnu, olendit tema enda kodust – välja ajama. Preestrit kasutati pühaduse vahendajana, talle omistati eriline võime seista silmitsi üleloomulike olenditega ja nendega kontakti astuda, mistõttu usuti, et preester suudab päästa pererahva ka Pellist.

Pühaks peetud paika oli lubatud teadete järgi minna vaid väljavalitud isikutel, kelleks tavaliselt olid peremees ja/või perenaine. Kui ohvriaeda sattus aga keegi lubamatult, järgnes teole üldiselt karistus (leidub üksikuid karistusmotiivita variante), mis iseloomustab ka pühapaiga traditsiooni laiemalt. Pell võis karistada kas kogemata pühapaika rändama läinud kariloomi või

perekonnaliikmeid, kes olid reegleid rikkunud: leebeks variandiks oli sellisel juhul haiguste või ihuhädade toomine, kangeks karistuseks aga surm.

Pelli koht oli peris tare taga. Ku laits sündinu, ant rinnapiimä. Egäst uutsest pidänu andme. Üits käinu peris sөөtmen. Mis aid ärä lagunes, tett uus, vanu teibisid ei ole kah tohten puttu, ütte oksa kah ei ole tohtin viia. Teendre ei ole tohtin orki kah maast võtta, et pelli jagu. Vaist oleved nätt kah linnuksed sääl lendäved, vaist nätt kassi üle aia minevad – jälle Pell. (RKM II 107, 263/4 (22) < Karksi khk, Polli k – S. Lätt < Ann Toompalu, 86 a (1961))

Pelli traditsioon nüüdisajal: Toosi talu näide

Ajalooliste looduslike pühapaikade uurimisega olen kaudselt tegelenud aastast 2016, mil sai alguse Pelli kultust uuriva magistritöö koostamine, 2017. aastast alates olen aga inventeerinud pühapaiku Virumaal³⁰ ning mujal Eestis.

2021. aastal tellis Muinsuskaitseamet Keskkonnainvesteeringute Keskuse rahastusel projekti “Ajaloolise Pärnumaa viie kihelkonna looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal”. Selle projekti välitööde raames Karksi kihelkonnas on mul olnud võimalik kohtuda Pelliga mitte ainult pärimustekstide, vaid ka maastiku abil, külastades olendile suunatud ohvripaiku. Et välitöödele asumise eelduseks on pärimuse läbi töötamine, oli lootus esialgu potentsiaalsete Pelli-kohtade arvu ja leitavuse suhtes suur. On ju pärimusteksteid vastavatest pühapaikadest arhiivi talletatud omajagu ning seda veel vaid mõned aastakümned tagasi – viimane teadaolev tekst sellele uskumusolendile pühendatud ohvrikohast pärineb aastast 1995 (Valk 1995c).

Pelli-tekstide põhjalikuma analüüsi järel ning teabe kõrvutamisel tänapäevase kaardimaterjaliga selgus, et enamasti pole ohvripaikadest alles tõenäoliselt midagi. Et juba mitmes tekstis sedastatakse nt ohvriaia lõhkumist, kahandas see ülejäänud potentsiaalsete kohtade arvu, lootust ei lisanud ohvripaiga vahetus läheduses asunud talude kadumine – on üsna selge, et koos taluga on hävinud ka sellega komplektis olnud ohvriaed. Aed, üks Pellile suunatud ohvripaiga tüüpe, on ilmselt hävinud kiiremini ja väiksema vaevaga kui nt allikas, kivi või puu. Väide kahtlemata ei päde kõigi juhtumite korral, ent aitab ehk seletada asjaolu, miks aedadest enam midagi järel ei ole.

Viimane teade Pelli kultust puudutavast tekstikorpusest aastast 1995 nimetab muuhulgas ka ohvriaeda Karksi Ärikülas, endistel Toosi talu maadel. Toosi talu ohvrikohtadest pole sealjuures teada vanu arhiiviteateid. 1995. aastal

arheoloog Heiki Valgu kogutud teated kohalikult elanikult Juhan Luhastelt (1918–2002) ning kodulooürijalt Asta Jaaksoolt (1930–2017) on ainukesed seni teadaolevad selle talu ohvripärimust kätkevad tekstid.

Praegu asub Pel'eaia koht segametsas, kus maapind langeb ojakese ja kaugemal oleva Ruhijärve poole. Varem olnud Pel'eaed Toosi peatalu õueaia osa, üle Pel'eaia kõrval oleva tee olnud talu viljapuuaed, kuhu peremees lasi iga poja sünni puhul istutada ühe tamme. Asta Jaakson rääkis Juhan Luhastelt kuulnud järgmise loo, mis juhtunud Juhani lapsepõlves. "Pel'eaia lähedale – vist teisele poole teed – hakati ehitama heinaküüni. Küün sai peaaegu valmis. Mehed tulid, et lõpetada töö – ei saanud küüni minna: mustad ussid olid ukse pääl. Mehed mõtlesid, et ega see head ei tähenda. Tuli suur vihmahoog. Tuul lammutas mõne minuti jooksul küüni nii ära, et pilbas pilpa peale ei jäänud." Asta Jaakson ütles, et tema teada on see siin Lilli kandis ainuke Pel'eaed. Kodujumal Pellist polnud ta üldse midagi kuulnud. (Valk 1995a: 2)

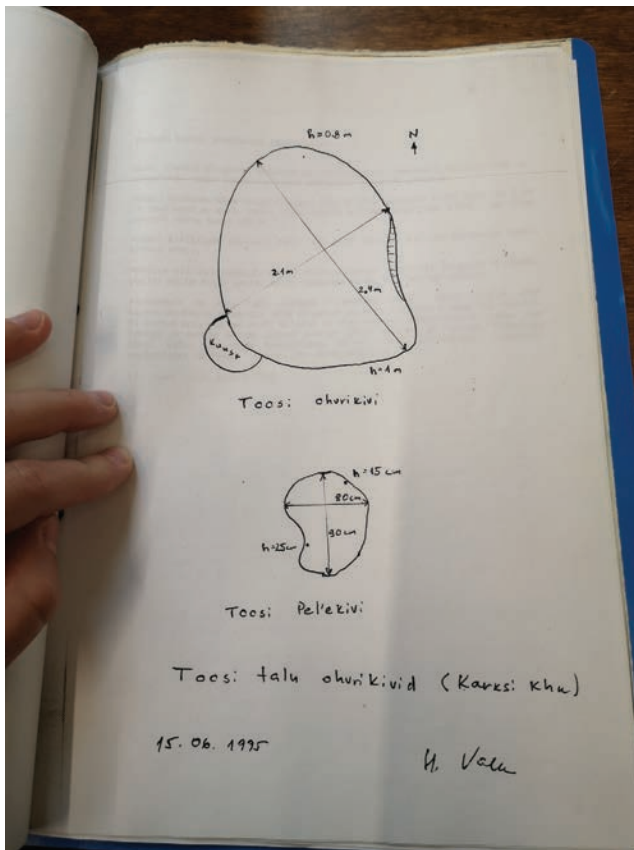

Foto 10. Heiki Valgu joonised Toosi talu ohvikivist ja Pel'ekivist 1995. aastal. Laura Mäemetsa foto arhiivimaterjalidest 2021.

Tegemist on vana talukohaga, Toosi talu toponüüm esineb juba 1847. aasta kaardil.³¹ Et talu ajaloo kohta puudub vastav uurimus, pole teada ka täpne rajamisaeg jmt. Et praegune Lilli küla (ametlikult nimetatud 1977) on moodustunud kunagistest Peraküla ja Toosiküla maadest (EKI), võib oletada, et kunagine Toosiküla on oma nimetuse saanud Toosi põlistalust.

Kirjeldamise hetkel (26 aastat tagasi) oli Toosi talu ohvriaed kahjustunud (õigemini polnud sellest järel enam midagi) ning keskset, vaevu eristatavat kingukest kunagi ringjalt ümbritsenud kuused olid enamjaolt juurepessu tõttu hävinud. H. Valgu kogutud teate järgi ümbritsesid küngast ebakorrapäraselt asetatud väheldased maakivid. Nimetatud Pelliaias asunud ka neerukujuline, mitte silmapaistvalt suur (kõrgus: SW 25 cm, NO 15 cm, laius: NW 90 cm, OW 80 cm) pellikivi ning aiast eemal, mõnisada meetrit lõunas lisaks teinegi, mõõtmelteil suurem ohvrikivi.

Toosi talu maadele jäänud ohvripaigad olid 2021. aasta sügiseks kohati tundmatuseni muutunud. Ehkki roosakast graniitkivist ohvrikivi õnnestus üsna hõlpsasti üles leida tänu H. Valgu varasematele detailsetele kohakirjeldustele ja joonistele, oli Pelliaia ja sealse kivi leidmine tunduvalt raskendatud: umbes viis aastat tagasi oli asukohas teostatud lageraie. Maastik oli drastiliselt muutunud, pühapaik oli (vähemalt näiliselt) hävinud. Täpset aia asukohta polekski omapäi ilmselt õnnestunud ammu hävinud talu maadelt üles leida, kui poleks saatuse tahtel ilmunud kohalik teejuht, 1995. aasta teadeteandja järglane. Kohalik keskeas meesterahvas oli alguses pigem tõrges ja distantseeritud, ent vestluse arenedes asendus umbusk küsiteljate suhtes jutukusega. Selgus, et meesterahvas teadis hästi Toosi talu pühapaiku, niisamuti seiku talu ajaloost. Polnud aru saada, kas Pelli nimekuju oli mehele juba eelnevalt tuttav või kuulis ta sellest küsitluse käigus esimest korda. Kadunud talu oli mehe jutu järgi kuulunud veel 1939. aastani Burgau nime kandvatele sakslastele. Selgusetuks jäi, kas tegemist oli aadlisoost inimestega – mingi seos neil mõisaga olevat olnud – ent ilmselt väärrib märkimist, et pühapaigad säilisid ka pärast sakslastest omanikke vana talu maadel.

Kohaliku teejuhi jutust selgus, et kui ohvriaia piirkonda kavandati raie, teavitas ta sellest kohe ka harvesterimeest. Antud asjaolu võib pidada oluliselt tunnistuseks sellest, et ehkki ohverdamistraditsioon ise oli katkenud juba arvatavasti vähemalt eelmise sajandi alguses, on olnud teadmine sellest kui erilist väärtust omavast kohast veel hiljaaegugi kohalikel olemas. Teavitamise eesmärk jäi jutu käigus otseselt välja ütlemata, ent võib arvata, et üheks motiiviks oli ehk soov säästa kohta majandustegevuse eest. Teabele vaatamata sai töö tehtud. Pühapaik ega selle areaal ei ole eelnevalt tinginud kaitset ega kitsendusi. 2021. aasta sügisel kattis kunagist ohvriaia küngast ja selle ümbrust tihe võsa, kuuski kui kunagisi pühapaiga markeerijaid maastikus meenutasid

vaid paar pehastunud juppi, pisemaid kive hakkas silma mõni. Ka tamm, mida Valk veel 1995. aastal oli kirjeldanud kui täies elujõus puud, oli hävinud, püsti seisis vaid kuivanud tüügas. Võib öelda, et pühapaigast polnud säilinud enam midagi. Või oli siiski? Maastik, ehkki inimtegevusest tugevalt mõjutatud, oli alles. Kui pühapaiga olemasolu määratlemisel lähtuda sellest, et pühapaiga säilimise eelduseks on pinnas (Kaasik 2009: 35), võib paika pidada sellegipoolest mitte hävinuks, vaid allesolevaks. Koht illustreerib pühapaikade uurimise problemaatikat nii hävinud/alles skaalal hindamisel kui ka inimõjuse tegurist lähtumisel – kategoriseerimine on niivõrd tundliku nähtuse kui pühapaik puhul alati komplitseeritud, ainuõigeid lähenemisviise nähtavasti polegi.

Foto 11. Toosi talu roosakast graniidist ohvrikivi, mille küljel kuivanud kuusekänd.
Laura Mäemetsa foto 2021.

Kokkuvõtteks mõningaid järeldusi Karksist

Artiklis vaadeldi mõningaid Karksi kihelkonna kohapärimuse iseloomulikumaks peetavaid kohti, milleks on kalmed, liivakivipaljandid (nn põrgud) ja pellikohad. Lisaks tuleb pärimuses esile vanapaganalugude populaarsus – neid on seostatud kõigi eelmainitud paigatüüpidega.

*Foto 12. Toosi talu võsastunud Pel'eaed ehk riismed kunagisest pühapaigast.
Laura Mäemetsa foto 2021.*

Et nii maastikule kui pärimusele on omane dünaamilisus, on paratamatult muutunud mitmed Karksi paigad ühes neist rääkivate lugudega. Kõiki pühapaiku mõjutab suulise traditsiooni edasikandumine, kollektiivse mälu olemasolu ning selle elujõulisus, mis võib nii mõnigi kord olla primaarseks ning isegi ainsaks eelduseks koha säilimisel ja kaitsel.

Heaks näiteks peaaegu hävinud pühapaigaliigist võib pidada Pellile pühendatud ohvriaedu Karksis, millest pole tänapäeval säilinud enam ühtegi. Ka on kergesti lõhutavad olnud kalmed, mida on kahtlemata mõjutanud põllumajandus – seda eriti mastaapselt nõukogude ajal, kui mitmed varem käsitsi tehtavad tööd asendusid masinatega. Lisaks ei saa mainimata jätta rohkeid kruusakarjääre, eriti Mäekülas, mis on arvatavasti jäädavalt kaotanud vähemalt ühe mitmete pärimuslugudega seotud pühapaiga, Pähnamäe, mille tänapäevast asukohta ja piire võib vaid oletada.

Järjepidev kohapärimuse uurimine on kahtlemata tänuväärseks eelduseks looduse ja muististe säilimisel. Väga palju loeb lisaks ka kohalike inimeste huvi ja teadlikkus oma kodukandist, mis aitab samuti väärtuslikel paikadel kesta – seda nii mälus kui maastikus.

Kommentaariid

- ¹ Aastate 2008–2012 arengukava on leitav aadressil https://hiis.ee/images/files/LP_arengukava_2008-2012.pdf; arengukava 2015–2020 on leitav aadressil https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/ALPAK/alpak_arengukava_2015-2020.pdf (mõlrmad viimati vaadatud 29.03.2022)
- ² Siinkohal tuleb esile probleemsus kalme pühapaigana määratlemises: kas kalme inimtekkelise objektina liigitub üldse ajalooliseks looduslikuks pühapaigaks? 2019. aastal jõustunud uus muinsuskaitseeadus § 11 lõige 6 defineerib ajaloolise loodusliku pühapaiga kui “olulise inimõjuta rahvapärilise ohverdamise, pühakspidamise, ravimise, usulise või rituaalse tegevusega seotud asi või maa-ala” (RT I, 10.12.2020, 22 – leitav aadressil: <https://www.riigiteataja.ee/akt/110122020022?leiaKehtiv> – 18.05.2022). Seni on Muinsuskaitseamet kalmeid ajaloolise loodusliku pühapaiga liigina aktsepteerinud, aga antud küsimus illustreerib üldist seaduste ja neist mõjutatud arheoloogiamälestiste tõlgenduslikku poolt.
- ³ *Mājas kungsi* nimetust peab Läti lingvist, etnograaf ja folklorist Pēteris Šmits (1869–1938) pigem uueks terminiks, kus termini esimene pool – *māja* – olevat laenatud eestikeelsest sõnast maja ning *kungs* gooti keelest, mis viitavat ristiusu mõjule (Šmits 1918: 33–35). A. Viires seostab lätikeelset nimetust *kungs* (‘isand, härra’) ja eestikeelset vastet isand, kõrvutades neid omakorda läänemeresoome keeltes tuntud haldja semantikaga, millele on tunnuslikud nimetused nagu järveisand, pikseisand, metsaisand jne (Viires 2001: 204–205).
- ⁴ Pärimust ohvriaedade kohta leidub enim Mulgimaalt, vähesel määral ka mujalt Lõuna-Eestist ja Põhja-Eestist (Loorits 1935: 240).
- ⁵ Laura Mäemetsa isiklik konspekt: 2021. aastal tehtud intervjuud Karksi kihelkonnas kohaliku mehe Toivo Univeriga (snd 1940).
- ⁶ Laura Mäemetsa poolt 2021. aastal Karksi kihelkonnas kogutud suuline teave kohalikult elanikult Olav Rennolt (snd 1932).
- ⁷ Kivikandmismuistendeid leidub arvukalt kogu Eestis, vt Laugaste & Liiv 1970: 97–210.
- ⁸ Üldiselt kirjeldatakse sellistes muistendites kolme vanapaganat, keda seostatakse järgmistes “põrguhaudade” ehk koobastega: Koodiorg (Halliste khk), Mägiste Põrguhaud (Karksi khk) ja Karksi (lossi) Põrguhaud (Karksi khk). Vt nt H II 42, 331/4 (12) < Halliste khk – J. Jung (1893); H III 28, 974/84 (2) < Smolenski – E. Kitzberg (1896); ERA II 236, 323/6 (5) < Halliste khk, Pornuse v, Kaubi k – Eduard Laanemäe, Pornuse algkooli õpilane < Ann Akel, 72 a (1939) jne.
- ⁹ Kõige populaarsemad on vanapaganat lahkumise ja needmise lood Karksis ja Hallistes (Laugaste & Liiv 1970).
- ¹⁰ Karksi kiriku visitatsiooniprotokoll 1669; 1683; refereerinud Peterson 1925.
- ¹¹ H II 22, 640/1 (1) < Halliste khk – Ernst Kitzberg (1889).
- ¹² <http://www.eki.ee/dict/knr/index.cgi?Q=krk&F=K> (05.04.2022).
- ¹³ ERA II 234, 350/1 (10) < Karksi khk, Karksi v, Leeka t – Julius Kosenkranus, Vändra Reaalkooli õpilane < Leena Kosenkranus, 57 a (1939).
- ¹⁴ Antud piirkonnaga seostub ka nn jordani pidamine Sokaorus, milleks muuhulgas tarvitati allika vett: RKM II 94, 509 (6); RKM II 94, 433/4 (2); RKM II 94, 498 (4); RKM II 94, 454 (5); RKM II 94, 442 (4); ERA II 236, 43 (2).

- ¹⁵ Kalmistu rajamise kuupäevad varieeruvad eri allikates, nt ametlikus kultuuri-mälestiste registris (<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=8418> – 17.05.2022) on kalmistu rajamise aastaks märgitud 1778. Samas registris on viidatud Viljandimaa kalmistuid käsitlevale teosele (Sala 2007: 51), milles niisamuti on Papi kalmistu rajamisaastaks märgitud aasta 1778.
- ¹⁶ “Vanasti oli Karksis veel teine koobas, mida hüüti Vanaks põrguhauaks. See asunud põhjaveest uuristatud liivakivipaljandis Sokaoru parempoolsel veerul Nuiast Polli viiva teeotsa lähedal. Oru vastaskaldal oli Papi surnuaed. Samas oli kuulus Jordani allikas, kust alevirahvas hobustega vett vedas veel käesoleva sajandi algul. Ka õige-usulised käisid allikal vett pühitsemas ja toomas. Nüüd on allikas kuivanud.
- Sokaorg oli rahvajutu järgi Vanapagana elupaik. J. Jung, kes tundis ümbruskonda hästi, kirjutas 1879. aastal, et “Halliste jõe oru kaldal kahe penikoorma maa pääl, s.o. Karksis kuni Vana-Karsteni on neli põrguaugu mäge. Esimene on teisel pool Karksi vana lossi ja kirikut, teine Polli mõisa all Mäkiste talu kohal, kolmas Abja mõisa ligikal kõrtsi taga ja neljas Vana-Kariste koduorus. Nende mägede sees olevat ennemuiste vanapaganad elanud. Kui nende naised leiba olevat teinud, siis olevat Abja põrguhaua vanamoor leivalabida üle jõe Kariste koodiorgu, sealse vanapagana moori kätte visanud ja see säält jälle tagasi, kui teisel tarvis; samamoodi olevat ka Karksi ja Mäkiste vanapagana moorid üksteisele leivalabidat visanud, kui leivategu käsil, sest kahe pere peale olnud üks labidas. Nimetatud koobastest on nüüd alles vaid Mäkiste põrguhauad.” Sokaoru koobast J. Jung ei nimeta. Arvatavasti ei olnud seda enam tema eluajal.” (Heinsalu 1987: 95)
- ¹⁷ Veepühitsemisest vt: Jordani vesi: Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik – FES (<https://www.folklore.ee/justkui/sonastik/index.php?f=2&f1=2&f2=6&m=27953&id=27953> – 05.04.2022).
- ¹⁸ EKLA, f 200, m 8:4 < Karksi – Helene Peterson < Jaan Roots (1925)
- ¹⁹ EKI KN krk eki2 1skeemid[36] (781909)
- ²⁰ *Muistend Karksis. Karksi kiriku taga on kõrge mägi, sääl mäe otsas olevat olnud kunagi surnuaed. Mäe alt jookseb välja allik. Aastad 40 tagasi, siis oli sääl kooba taoline ruum, millest läks alla käik, umbes nii suur, et inimene võis käpuli sisse minna. Nüüd on see koobas ja käigu suu kinni vajunud. Mäge kutsuti – ja kutsutakse praegugi Põrguhauamägi. Oma nime olevat ta saanud nõnda. Kui Karksis elanud kindral, olnud sellel ilus must täkk, kellega ta alati ratsa sõitnud. See täkk koolu äkki ära. Siis tal olnud veel kaks tugevat poissi Ants ja Mats, neile antud käsk; otsigu ilus koht ja matku täkk maha. Ants ja Mats valinud matmisepaigaks selle kõrge mäe tipu, kus olnud ilus valge liiv. Kindral jäänud sellega rahule. Öösi näeb kindral tema täkk on laua pääl ära praetud, üks kõva käsi tõmband kindrali üles, tule ja söö ära. Heidab uueste magama, seesama lugu. Siis pandud valvajak juure, et näeb kes tuleb kindralid üles ajama, aga kedagi ei tulnud. Hommiku antud Andsul ja Matsil uus käsk, võtku täkk uueste üles ja matku uute kohta, sest sääl elavad põrgulised. Täkk võetud üles ja maetud Pappilepikus, aga mäele jäänud nimeks Põrguhauamägi.* (ERA II 121, 133 (3) < Karksi khk – M. Sarv < Peeter Kangur (1936))
- ²¹ “Vana katoliku kalm olevat Karksi kirikust üle oru ida poole. Pühadel öödel kuuldavate Põrguhaua alligu kottelt surnuaialt ingli laulu ja nähtud tulukesi.” (ERA II 237, 487/9 (31) < Karksi khk, Karksi v, Karksi as – Endel Kärner < Hendrik Evert, 83 a (1939))
- ²² 2022. aasta maikuu peetud telefonivestluses Viljandimaa muinsuskaitseinspektsiooni Anne Kiviga tekkis Põrguhaua kui muuhulgas ka kunagise rüükalade leiukoha puhul mõte, et ehk on selle õige asukoht sootuks lähemal asunud Karksi lossivaremetele

kui seni inventeeritud piirkond. A. Kivi sõnul on samas asunud ka suur kivi, mille alla olevat pärimuse järgi maetud varandus. Lisandunud teavet ning oletatavat asukohta pole veel jõutud kontrollida, seega jääb Uue põrguhaua täpne asukoht hetkel lahtiseks.

- ²³ EKLA, f 200, m 8:4 < Karksi – Helene Peterson < Jaan Roots (1925); ERA II 236, 573 (11) < Karksi khk, Nuia al – Aksel Eek, Nuia algkooli õpilane < Kadri Jents, 80 a (1939)
- ²⁴ Ristiusu-mõjulist kuradi tekketeooriat usundis toetab O. Loorits, kes toonitab nime pärimist läänest germaanlaste vahendusel ja peab kuradi nimetust muinasusule tundmatuks (vt Loorits 1927: 26; 1990: 20). Kristluse mõjust vanadele haldjanimedele kirjutavad ka Uku Masing (Masing 1995: 161) ja Ivar Paulson (Paulson 1997: 65).
- ²⁵ Saksa k. *Gott der Gartenecke* (vt Loorits 1951; Jung 1898).
- ²⁶ Kogunud Hurda kaastööline ja üks esimesi naisrahvaluulekogujaid Leena Kase (1852–1932).
- ²⁷ Tuleneb sõnast tapp, tapu 'humal; muu vääntaim', vt EES 2012: 515; tapuaed on Karksis tuntud väikse õuest taraga eraldatud alana, kus kasvasid humalad.
- ²⁸ Vt kraasnalaste ja nende pühapaikade kohta Kallas 1903: 73–89.
- ²⁹ RKM II 107, 264 (23) < Karksi, Polli k/n – S. Lätt < Ann Toompalu, 86 a (1961); vrd KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v, Vakiste (Kõva) k – S. Tanning < A. Toompalu, 83 a (1958); teises, sisult sarnases tekstis täpsustatakse, et "Nemä [eufemismi kasutajad] ess ole sedä tahten. Või ka jumalt ku nimetten. Mudu laulen ilusti ligi jah" KKI MT 213, 2/13 (2) < Karksi khk, Karksi v, Vakiste (Kõva) k – S. Tanning < A. Toompalu, 83 a (1958).
- ³⁰ Vt Ida-Virumaa inventuuride aruannet Muinsuskaitseameti koduleheküljelt https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/ida-viru_puhapaigad-uldosa.pdf (20.04.2022).
- ³¹ RA kaardid: Bestandes Karte von dem Walde des priv. Gutes Pellenhof und zwar den Districten u. Parcellen bei Lilli. EAA.2072.9.200 leht 1.

Arhiivilühendid

Eesti Keele Instituudis

EKI KN – Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek

KKI MT – Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulekogu murdetekstid

Eesti Kirjandusmuuseumis

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM – Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna kogu

Rahvusarhiivis

RA – Rahvusarhiivi ajaloolised kaardid

Käsitirjalised allikad

Liigant, E. 1926. *Karksi kihelkonna kirjeldus*. Käsitiri TÜ Arheoloogiaarhiivis.

Peterson, Helene 1925. Ajaloo traditsioon Karksi kihelkonnast ja Halliste kihelkonna Abja ja Penuja valdade kohta. *Ajalooline pärimus Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist*. Käsitiri Eesti Kirjandusmuuseumis (https://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/karksi_halliste/karksi_halliste.html – 26.04.2022).

Valk, Heiki 1995a. *Kahest ohvikivist Toosi talu maadel (Karksi kkk) ja Karksi kihelkonna muististest*. Käsitiri TÜ arheoloogiaarhiivis.

Valk, Heiki 1995c. *Rahvausundilisi ja ajaloolisi pudemeid Asta Jaaksonilt*. Käsitiri TÜ arheoloogiaarhiivis.

Valk, Heiki 1998. *Inspeksioonist Viljandimaale: Halliste, Paistu ja Karksi kihelkonda 25. mail 1998. a*. Käsitiri TÜ arheoloogiaarhiivis.

Kirjandus

Carlblom, P[aul] 1836. Ermes, Heidnischer Opferdienst in dem E.schen Kirchspiel im 19. Jahr. – *Das Inland: Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curländische Geschichte, Geographie, Statistik und Litteratur* 39. Dorpat: J. C. Schünmann, lk 640–646.

EES = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik 2012. *Eesti etimoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Heinsalu, Ülo 1987. Koopad Pärnu jõgikonna orgudes. – Heinsalu, Ülo. *Eesti NSV koopad*. Tallinn: Valgus, lk 94–111.

Hiiemäe, Reet 2012. *Kaitsemaagia eesti rahvausundis*. Tallinn: Pegasus.

Hupel, A. W. 1789. Historisch-chronologisch-biographische Nachrichten von den liefländischen Generalgouverneuren, Gouverneuren und Statthaltern des Schlosses zu Riga zur königl. schwedischen Regierungszeit. – *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* VI. Riga: Hartknoch.

Joon, Helve 1995. *Karksi kihelkond*. Meie kodu lugu. Viljandi: Viljandimaa Haridusamet.

Jung, Jaan 1898. *Muinasaja teadus Eestlaste maalt*. II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast. Tartu: A. Grenztein.

Kaasik, Ahto 2009 [2007]. Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail. – Kaasik, Ahto & Valk, Heiki (koost). *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Tallinn: Maalehe raamat, lk 23–74.

- Kaasik, Ahto 2016. *Põlised pühapaigad. Oleme hiierahvas*. Tallinn: Pegasus.
- Kaasik, Ahto 2017. Virumaa hiied. – *Mäetagused* 66, lk 99–114 (DOI: 10.7592/MT2017.66. kaasik).
- Kaasik, Ahto 2018. Rüüstatud pühapaigad. – *Hiite Maja SA* (https://hiis.ee/files/ryystatud_pyhapaigad_2018.pdf – 25.04.2022).
- Kaasik, Ahto 2019 [2017]. *Pühapaikade teejuht: Eesti põlised väekohad*. Tallinn: Pegasus.
- Kallas, Oskar 1903. *Kraasna maarahvas*. Helsingi: [s. n.]
- Kitzberg, August 1892. *Maimu*. Jutt Eesti muinasajast. Tartu: K. A. Hermann
- Kiudsoo, Mauri & Ratas, Jaana 2005. Viljandimaa varauusaegsed peaehted. – Vislapuu, Ain (koost & toim). *Viljandi Muuseumi aastaraamat 2004*. Viljandi, lk 112–122 (<http://muuseum.viljandimaa.ee/vana/aastaraamat/2004/kiudsoo.pdf> – 25.04.2022)
- Krull, Hasso 2019. Uuspaganlik Vanapagan. August Kitzbergi “Maimu” kui ajalooline romaan ja mütograafiline essee. – *Keel ja Kirjandus* LXII (5), lk 345–364.
- Laugaste, Eduard & Liiv, Ellen 1970. *Muistendid vanapaganast. Eesti muistendid III*. Monumenta Estoniae Antiquae. Tallinn: Eesti Raamat.
- Liiva, Arvi 2008. Ilumetsa kraatrid: rahvalugudest teaduseni. – *Eesti Loodus*. Augusti-kuu, 8 (http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel2477_2473.html – 25.04.2022).
- Loorits, Oskar 1935. Mulgimaa ohvrikohad. – *Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad* 3. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 238–291
- Loorits, Oskar 1951. *Grundzüge des estnischen Volksglauben II*. Skrifter Utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning. 18:2. Uppsala: Lundequistska Bokhandeln; Köpenhamn: Munksgaard.
- Loorits, Oskar 1990 [1932]. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika.
- Loorits, Oskar 1998 [1927]. *Liivi rahva usund I–III*. Tartu: Eesti Keele Instituut.
- Lõhmus, Mari & Jonuks, Tõnno & Veldi, Martti 2010. *Tee-ehitus Viljandi maakonnas, Karksi vallas, Lilli külas: arheoloogilised eeluuringud*. Tartu.
- Masing, Uku 1995. *Eesti usund*. Tartu: Ilmamaa.
- Mäemets, Aare 1981. *Karksi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pajusalu, Karl 2016. *Studies on Livonian II*. Tartu: University of Tartu Press.
- Paulson, Ivar 1997 [1966]. *Vana eesti rahvausk: usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa.
- Rommel, Mari-Ann (koost) 1998. *Hiie ase. Hiis eesti rahvapärимuses*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Rommel, Mari-Ann & Valk, Heiki 2014. Muistised, pärimuspaigad ja kohapärimus: ajalised ning ruumilised aspektid. – Valk, Heiki (koost, toim). *Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad*. Tartu: Tartu ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, lk 305–398.
- Sala, Maire 2007. *Viljandimaa kalmistute lugu*. Viljandi: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituut.

Šmits, P[ēteris]. 1918. *Latviešu mitoloģija*. Maskava: Latviešu Rakstnieku un Mākslinieku Biedrība.

Tammekann, August & Köpp, Johan & Kant, Edgar 1930. *Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus*. Eesti IV. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Valk, Heiki 1995b. Lõuna-Eesti XIII - XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumustes. – Hiimäe, Mall & Kõiva, Mare (toim). *Rahvausund tänapäeval*. Tartu: Eesti Keele Instituut, lk 454–471 (<https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/usund/eesti/valkh.pdf> – 26.04.2022).

Valk, Heiki 2009 [2007]. Looduslikud pühapaigad kui muistised: arheoloogia vaatenurk. – Valk, Heiki & Kaasik, Ahto (koost). *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Tallinn: Maalehe raamat, lk 135–170.

Viires, Ants 2001 [1972]. Kojast kodanluseni. – Runnel, Hando (toim). *Kultuur ja traditsioon*. Tartu: Ilmamaa, lk 42–48.

Summary

Natural sacred places in Karksi parish

Laura Mäemets

Researcher

NGO Estonian Local Heritage Center

l.maemets@gmail.com

Keywords: historic sacred natural place, Karksi parish, place lore, Pell, folk religion, Vanapagan

This article gives a brief review about some of the most characteristic sacred natural places in Karksi parish based on place lore. These are: cemeteries/barrows, sandstone outcrops (so-called “Hells”) and places connected with Pell – a being of folk belief in Karksi parish (Mulgimaa). Vanapagan (“The Old Heathen”, also known as “The Old Devil”) can be seen as very popular supernatural being in Karksi’s oral tradition, which has historically been connected with many places in Karksi.

Karksi parish can be seen as a centre of Pell tradition as most accounts of belief and customs that are referring to vernacular cult originate from Karksi. Unfortunately, most of its special sacrificial sites have been destroyed – like many other sacred places in Karksi.

Both landscape and folklore can be seen as dynamic phenomena connected and dependent on each other. Changes in landscape make changes in place lore. Natural sacred places preserve the values of the present and the past. They are essential phenomena from the perspectives of historical memory, folklore, popular religion, and archaeology. Oral tradition can be significant and, even more, primary prerequisite considering protection of and both – physical and cultural – continuity of these kind of places.

Laura Mäemets

Laura Mäemets on omandanud Tartu Ülikoolis magistrikraadi rahvaluules. Alates 2017. aastast lööb kaasa erinevates ajalooliste looduslike pühapaikade projektides.

Laura Mäemets graduated MA in Department of Estonian and Comparative Folklore (University of Tartu). Since 2017 has been working with many projects considering inventory of historic sacred natural places in Estonia.

l.maemets@gmail.com